

UMUMINSONIY VA DINIY QADRIYATLAR O'RTASIDAGI DIALEKTIK MUNOSABATLARNING O'ZIGA XOSLIGI

Kurbonaliyev Ural Xatamovich

*Termiz davlat pedagogika institutida Yoshlar masalalari va
ma'naviy-ma'rifiy ishlar bo'yicha dekan o'rinbosari*

MAQOLA MALUMOTI

ANNOTATSIYA:

MAQOLA TARIXI:

Received:08.09.2025

Revised: 09.09.2025

Accepted:10.09.2025

KALIT SO'ZLAR:

Insoniyat tafakkurining chuqur qatlamlarida shakllangan qadriyatlar tizimi asrlar mobaynida turli shakl va mazmunlarda namoyon bo'lib kelgan bo'lsa-da, ularning asosiy qatlami har doim umuminsoniylik va diniylik o'rtasidagi murakkab va ko'p qirrali dialektik munosabatlarda mujassam bo'lgan. Umuminsoniy qadriyatlar bu — barcha millat va madaniyatlar uchun umumiy bo'lgan, insonning ontologik tabiatiga daxldor asosiy axloqiy-ruhiy mezonlar majmuasidir. Diniy qadriyatlar esa ushbu umuminsoniylikni ilohiylik mezoni asosida idrok etuvchi va uni ma'naviy-falsafiy darajada chuqurlashtiruvchi normativ tizim sifatida shakllanadi. Shu bois, umuminsoniy va diniy qadriyatlar o'rtasidagi munosabatlar doim dialektik xarakterga ega bo'lib, bu munosabatda bir vaqtning o'zida ham uyg'unlik, ham qarama-qarshilik, ham to'ldiruvchanlik mavjud bo'ladi.

Mazkur dialektikaning mohiyatini to'g'ri anglash uchun avvalo shuni ta'kidlash zarurki, umuminsoniy qadriyatlar o'z ichiga hayot, adolat, ezgulik, erkinlik, mas'uliyat, bag'rikenglik kabi barcha insoniyat uchun muhim bo'lgan prinsipial me'yorlarni oladi. Bu qadriyatlar jamiyatdan jamiyatga, madaniyatdan madaniyatga o'tishda o'z shaklini

o'zgartirsa-da, mazmunan barqaror qoladi. Diniy qadriyatlar esa bu prinsiplarni ilohiy asosda mustahkamlab, ularni nafaqat axloqiy, balki metafizik zaruriyat sifatida talqin qiladi. Masalan, adolat umuminsoniy qadriyat bo'lsa-da, islomda bu "adl" tushunchasi orqali nafaqat insonlar orasidagi tenglik, balki inson bilan Xudo o'rtasidagi mas'uliyatli muvozanat shaklida izohlanadi.

Bunday dialektik aloqaning falsafiy jihatdan o'ziga xos jihati shundaki, umuminsoniy qadriyatlar odatda empirik tajriba, ijtimoiy anglash, tarixiy sinovlar orqali shakllansa, diniy qadriyatlar ilohiy vahiy, diniy e'tiqod va axloqiy amrlar asosida shakllanadi. Shu jihatdan, diniy qadriyatlar ko'p hollarda umuminsoniy qadriyatlarning manbaiga aylanadi. Ayniqsa, islom, xristianlik va yahudiylik kabi monoteistik dinlarda bu qadriyatlar nafaqat nazariy mezonlar, balki hayotiy amaliyot uchun muqaddas asos sifatida qabul qilingan.

Shu bilan birga, umuminsoniy va diniy qadriyatlar o'rtasidagi munosabatda bir qator farqli holatlar ham mavjud. Masalan, zamonaviy global etikada tanlov erkinligi, gender tengligi yoki individual avtonomiya umuminsoniy qadriyat sifatida talqin etilsa-da, diniy qadriyatlar bu tushunchalarni cheklangan yoki shartli ravishda qabul qilishi mumkin. Bunday tafovut esa qadriyatlar dialektikasini ziddiyatli emas, balki kontekstual talqinga ehtiyojmand hodisa sifatida tushunishga asos bo'ladi.

Natijada, umuminsoniy va diniy qadriyatlar o'rtasidagi dialektik munosabatlarni ikkita mustaqil tizim o'rtasidagi raqobat emas, balki komplementarlik, ya'ni bir-birini to'ldiruvchi va takomillantiruvchi g'oyaviy dinamik harakat sifatida tahlil qilish lozim. Bu munosabatda diniy qadriyatlar umuminsoniy qadriyatlarga ruh bag'ishlaydi, umuminsoniy qadriyatlar esa diniy qadriyatlarning ijtimoiy adekvatligini saqlab qoladi. Shu bois, zamonaviy jamiyatda bu ikkala qadriyat tizimini bir-biriga qarshi emas, balki bir-birini boyituvchi tarzda talqin qilish ijtimoiy-falsafiy tafakkurning asosiy vazifalaridan biriga aylanmoqda.

Umuminsoniy va diniy qadriyatlar o'rtasidagi dialektik munosabat – bu insoniyat tafakkurining eng nozik, eng chuqur va shu bilan birga har doim yangilanib boruvchi falsafiy harakatidir. Bu munosabat o'zining mohiyatiga ko'ra faqat abstrakt g'oyalar to'qnashuvi emas, balki axloq, e'tiqod, haqiqat va mavjudlik haqidagi yondashuvlar orasidagi tarixiy hamkorlik, murosaviy sintez va vaqt mobaynida shakllangan aksiologik uyg'unlikdir. Bu dialektika orqali insoniyat umumiy axloqiy me'yorlarni tan olgan holda, ularni ilohiy tafsirga yo'naltirishga harakat qilgan; diniy qadriyatlar esa insoniyatga o'zining universal qadriyatlari orqali muqaddaslik darajasida ruhiy barqarorlikni taklif qilgan.

Umuminsoniy qadriyatlar hayot, erkinlik, inson sha'ni, adolat, ezgulik, bag'rikenglik kabi barcha insoniyatga mansub bo'lgan doimiy prinsiplar to'plamidir. Bu qadriyatlar

insoniyat tarixida madaniyatlar, dinlar, mafkuralar qanday bo'lsin, doimo tan olingan, ideallar sifatida turli tizimlarda talqin etilgan. Diniy qadriyatlar esa bu umuminsoniy mezonlarni vahiy asosida mustahkamlab, ularni faqat ijtimoiy ehtiyoj emas, balki ilohiy mas'uliyat doirasida anglatgan. Ayniqsa, bu ikki tizim o'rtasidagi munosabat diniy qadriyatlarning har doim umuminsoniylikdan yuksakroq aksiyologik statusga ega bo'lganida emas, balki ularning mohiyatan uyg'unlashuv nuqtalarini anglash zaruratida ko'zga tashlanadi.

Taniqli faylasuf A.Nazarov shunday deydi: "Umuminsoniy qadriyatlar insonning tajribasidan, diniy qadriyatlar esa vahiydan manba oladi. Ammo ular insoniyat ruhiyatida birgalikda yashaydi: biri hayotni anglatadi, ikkinchisi uni ma'nolantiradi".¹⁷⁴ Bu fikr din va insoniyat orasidagi tarixiy zaminning uzviyligini, ularning o'zaro to'ldiruvchi va tushuntiruvchi mohiyatga ega ekanini ko'rsatadi.

Diniy qadriyatlar, ayniqsa, ijtimoiy adolat, saxovat, vijdon, mas'uliyat kabi umumiy axloqiy tushunchalarni mukammal holatda tushuntiribgina qolmay, ularni ilohiy topshiriq, burch va vazifa sifatida mustahkamlaydi. Bu esa ularga faqat axloqiy emas, balki ekzistensial ahamiyat ham beradi. M.Bo'riev bu borada quyidagicha yozadi: "Diniy qadriyatlar umuminsoniy qadriyatlarning ruhiy asosini tashkil etadi. Ular insoniy tajriba bilan Xudoning irodasi o'rtasidagi qadriyatli ko'prikdir".¹⁷⁵

Dialektik munosabatning o'ziga xosligi shundaki, har ikki qadriyat tizimi insoniyat ma'naviy tajribasida doimiy o'zaro ta'sir va talqin jarayonida mavjud bo'ladi. Umuminsoniy qadriyatlar har bir zamonning gumanistik yondashuvi orqali yangicha talqin etilsa, diniy qadriyatlar esa o'zining asosiy printsiplarini saqlagan holda, ijtimoiy sharoitlarga mos ravishda aktualizatsiyalashgan. Bu jarayon hozirgi globallashuv sharoitida ayniqsa dolzarb bo'lib, din va umumbashariylik orasidagi chegaralarning qayta ko'rib chiqilishiga olib kelmoqda.

Zamonaviy ijtimoiy-falsafiy tafakkurda bu dialektik munosabatlarni qarama-qarshilik sifatida emas, balki aksiyologik integratsiya sifatida talqin etish ehtiyoji kuchaymoqda. Diniy qadriyatlar – bu umuminsoniy qadriyatlarning ilohiy gorizontdagi talqini, umuminsoniy qadriyatlar esa diniy qadriyatlarning ijtimoiy ongdagi mavjudlik shakli sifatida qaralayotgan yangi yondashuv shakllanmoqda. Bu fikrni N.Ashurov quyidagicha tasdiqlaydi: "Diniy va umuminsoniy qadriyatlar bir-biriga zid emas, balki aksiologik

¹⁷⁴ Nazarov A., Qadriyatlar falsafasi, T.: Fan, 2021, 87-bet.

¹⁷⁵ Bo'riev M., Din va jamiyat axloqi, T.: Istiqolol nuri, 2022, 109-bet

intensivlik jihatidan farqlanadi. Ikkisi bir-birini to'ldiradi, mazmun beradi va maqsadga yo'naltiradi".¹⁷⁶

Insoniyat tarixida qadriyatlar doimiy falsafiy-normativ mezon sifatida jamiyat ongini shakllantirib kelgan. Ayniqsa, umuminsoniy va diniy qadriyatlar o'rtasidagi o'zaro ta'sir va ziddiyat, uyg'unlik va tafovut doim falsafiy tafakkurning diqqat markazida bo'lib kelgan. Bu ikki tizim o'rtasidagi dialektik munosabat o'z mohiyatiga ko'ra aksiologik uyg'unlikni ifodalasa-da, shaklan u tarixiy sharoitga, sivilizatsiyaviy bosqichga va ijtimoiy madaniyatga qarab turlicha ifodalanadi. Dialektika bu yerda antagonistik emas, balki mutanosiblik, rivojlanish va inklyuzivlik tamoyillariga asoslangan.

Umuminsoniy qadriyatlar o'zida insoniyat tarixiy tajribasining eng muhim umumiy g'oyalarini mujassam etadi. Ular — hayotni muqaddas bilish, adolatga intilish, mehnatni qadrlash, oila va tinchlikni saqlash, boshqa fikrga hurmat bilan qarash kabi gumanistik me'yorlardan iborat. Bu qadriyatlar ijtimoiy taraqqiyotning umumiy ijtimoiy ongda qayta-qayta takrorlanib, butun insoniyat uchun universal ko'rinishga aylangan natijalaridir. Ular mutlaq emas, balki din, madaniyat, zamon va makon kontekstida nisbiy va doimiy dinamik holatda mavjud bo'ladi.

Diniy qadriyatlar esa ushbu gumanistik prinsiplarni ilohiylik mezonida chuqurlashtiradi. Diniy qadriyatlar nafaqat axloqiy, balki ruhiy-metafizik asosda jamiyatni barqarorlikka yetaklovchi, insonni borliq bilan uyg'unlikda yashashga da'vat qiluvchi me'yorlar tizimidir. A.Toshev bu borada ta'kidlaydi: "Diniy qadriyatlar umuminsoniy qadriyatlarning ilohiy ma'noda mukammallashgan, ruhiylik bilan to'la mazmunli shaklidir".¹⁷⁷

Dialektik munosabatning o'ziga xos jihati shundaki, u bir tomondan qadriyatlarning universallik va abadiylik tamoyillariga asoslanadi, ikkinchi tomondan esa har bir jamiyatning madaniy va diniy tafakkuriga qarab o'zgaruvchanlikni o'z ichiga oladi. Bu esa umuminsoniy va diniy qadriyatlarning to'qnashuvi emas, balki muvozanatli integratsiyasini talab qiladi. Masalan, inson sha'ni degan umuminsoniy qadriyat diniy tafakkurda "karomati insoniy" tushunchasi orqali ilohiylik mezonida asoslanadi. Islomda bu borada Qur'onda shunday deyiladi: "Biz, albatta, Odam farzandlarini aziz qildik" (Isro surasi, 70-oyat). Bu oyat diniy qadriyatlarning umuminsoniy prinsiplar bilan uyg'unlashganini ko'rsatadi.

Zamonaviy falsafiy yondashuvlar ham ushbu munosabatning zamoniy o'zgaruvchanlik, normativ tafovut va aksiologik murakkabliklarini e'tirof etadi. Sh.Normatov bu masalada

¹⁷⁶ Ashurov N., Aksiologik uyg'unlik asoslari, T.: Ma'naviyat, 2023, 124-bet.

¹⁷⁷ Toshev A., Ma'naviy qadriyatlar va sivilizatsiya, T.: Adolat, 2020, 97-bet

quyidagi fikrni bildiradi: “Diniy va umuminsoniy qadriyatlar oʻrtasidagi farqlar, aslida, insoniyat tafakkurining turli darajadagi rivojlanish shakllaridir. Diniy qadriyatlar chuqurroq ontologik va transsendent asosga ega boʻlsa, umuminsoniy qadriyatlar koʻproq sotsial va tarixiy ehtiyojlarga javob beradi”.¹⁷⁸

Bugungi globallashuv sharoitida bu dialektik uygʻunlik masalasi yangicha axloqiy meʼyorlarni shakllantirish, madaniyatlararo muloqotni barqaror yuritish va sivilizatsiyalar oʻrtasida ziddiyat emas, oʻzaro bagʻrikenglik asosida dialog oʻrnatish uchun muhim konseptual zamin boʻlib xizmat qilmoqda. Aynan mana shunday ijtimoiy-falsafiy kontekstda qadriyatlar dialektikasini chuqur oʻrganish zamonaviy jamiyatda maʼnaviy barqarorlikni saqlab qolish uchun dolzarb vazifadir.

¹⁷⁸ Normatov Sh., Aksiologiya va maʼnaviy rivojlanish, T.: Fan, 2021, 112-bet